

UDK:811.512

Davron MUTALOV,
O'zMU, "Hozirgi o'zbek tili" kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi

QIYOSLANAYOTGAN TILLARDAGI NUTQ FE'LLARINING KO'CHMA MA'NOLARI O'ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari qiyosiy-tahliliy usulda o'rganiladi. Nutq fe'llari tilda inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar va kommunikativ maqsadlarni ifodalovchi muhim leksik-semantik guruh hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari kognitiv-lingvistik yondashuv asosida tahlil qilinib, ularning semantik kengayish mexanizmlari aniqlanadi. O'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining metafora va metonimiya orqali hosil bo'lgan ko'chma ma'nolari qiyosiy jihatdan o'rganilib, umumiy va farqli xususiyatlar ochib beriladi. Tadqiqot natijalari turkiy tillar semantikasi, qiyosiy tilshunoslik va tarjima nazariyasi uchun nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Nutq fe'llari, ko'chma ma'no, semantik kengayish, metafora, metonimiya, qiyosiy tahlil, o'zbek va turk tillari.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРЕНОСНЫХ ЗНАЧЕНИЙ ГЛАГОЛОВ РЕЧИ В ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация

В данной статье исследуются переносные значения глаголов речи в узбекском и турецком языках с использованием сравнительно-аналитического подхода. Глаголы речи представляют собой важную лексико-семантическую группу, которая отражает мышление человека, социальные отношения и коммуникативные цели. В ходе исследования переносные значения глаголов речи анализируются с позиции когнитивно-лингвистического подхода, выявляются механизмы их семантического расширения. Переносные значения глаголов речи в узбекском и турецком языках, образованные с помощью метафоры и метонимии, изучаются в сравнительном аспекте, выявляя как общие, так и различающиеся характеристики. Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для семантики тюркских языков, сравнительного языкознания и теории перевода.

Ключевые слова: Глаголы речи, переносное значение, семантическое расширение, метафора, метонимия, сравнительный анализ, узбекский и турецкий языки.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda fe'l semantikasi, xususan, nutq fe'llarining ma'no tuzilishi va funksional xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Nutq fe'llari insonning kommunikativ faoliyati, ijtimoiy munosabatlari hamda kognitiv jarayonlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilda nafaqat to'g'ridan-to'g'ri, balki ko'chma ma'nolarda ham faol qo'llaniladi. Shu jihatdan, nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari semantik taraqqiyotning muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

Turkiy tillar, jumladan o'zbek va turk tillari leksik tizimida nutq fe'llari keng semantik imkoniyatlarga ega. Bu fe'llar turli kontekstlarda metaforik va metonimik ko'chishlar orqali yangi ma'no qatlamlarini hosil qiladi. Masalan, nutq fe'llarining ta'sir o'tkazish, baholash, tanqid qilish yoki ijtimoiy munosabatni ifodalash kabi ko'chma ma'nolari tilda faol qo'llaniladi. Biroq mazkur hodisaning o'zbek va turk tillari misolida qiyosiy tahlili yetarli darajada tizimli ravishda o'rganilmagan.

Mazkur maqolaning maqsadi — o'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolarini qiyosiy-tahliliy asosda o'rganish, ularning semantik kengayish mexanizmlarini aniqlash hamda umumiy va milliy o'ziga xos xususiyatlarni ochib berishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, semantik tahlil, kontekstual tahlil hamda kognitiv yondashuv usullaridan foydalaniladi. Olingan natijalar turkiy tillar semantikasi va qiyosiy tilshunoslikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy materiali sifatida o'zbek va turk tillaridagi badiiy, publitsistik hamda ilmiy matnlardan olingan misollar xizmat qildi. Jumladan, zamonaviy o'zbek va turk adabiyoti namunalari, ommaviy axborot vositalari matnlari

hamda elektron korpus materiallaridan foydalanildi. Tadqiqot obyektini sifatida nutq fe'llari va ularning ko'chma ma'nolari tanlandi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

Qiyosiy-tahliliy metod — o'zbek va turk tillaridagi nutq fe'llarining semantik xususiyatlarini solishtirish uchun;

Semantik tahlil — fe'llarning to'g'ridan-to'g'ri va ko'chma ma'nolarini aniqlash maqsadida;

Kontekstual tahlil — nutq fe'llarining turli matn muhitlaridagi ma'no o'zgarishlarini ochib berish uchun;

Kognitiv-lingvistik yondashuv — ko'chma ma'nolarning inson tafakkuri va konseptual tizim bilan bog'liq jihatlari tahlil qilishda.

Tadqiqotda nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari metafora va metonimiya asosida yuzaga kelishini asosiy nazariy mezon sifatida qabul qilindi.

Nutq fe'llarining klassifikatsiyasi: Nutq fe'llari — insonning og'zaki yoki yozma nutq orqali fikr bildirish, munosabat o'rnatish, ta'sir ko'rsatish faoliyatini ifodalovchi fe'llar guruhidir. Tadqiqot jarayonida o'zbek va turk tillarida nutq fe'llarini quyidagi semantik guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq deb topildi:

1. Axborot yetkazishni ifodalovchi nutq fe'llari (aytmoq / so'ylemek, xabar bermoq / bildirmek)
2. Baholash va munosabat ifodalovchi nutq fe'llari (tanqid qilmoq / elestirmek, maqtamoq / ovmeq)
3. Ta'sir o'tkazishga qaratilgan nutq fe'llari (ishontirmoq / ikna etmek, talab qilmoq / talep etmek)
4. Emotsional holatni ifodalovchi nutq fe'llari

(shikoyat qilmoq / şikâyet etmek, nolimoq / yakınmak)

Ushbu klassifikatsiya nutq fe'llarining ko'chma ma'nolarini tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

O'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolarini qiyosiy tahlil qilish: Axborot yetkazishni ifodalovchi nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari: Axborot yetkazishni ifodalovchi nutq fe'llari o'zbek va turk tillarida semantik jihatdan eng faol guruhlardan biri hisoblanadi. Bu guruhga kiruvchi aytmq / s'ylemek, demq / demek, xabar bermq / bildirmek kabi fe'llar to'g'ridan-to'g'ri ma'noda nutqiy harakatni ifodalasa, ko'chma ma'noda turli kognitiv va ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi.

O'zbek tilida:

U bu gapi bilan hammasini "aytib qo'ydi".

→ bu yerda aytmq fe'li to'g'ridan-to'g'ri nutqni emas, balki oshkor qilish, fosh etish ma'nosini ifodalaydi.

Bu qaror jamiyatga ko'p narsani aytib turibdi. → fe'l predmetsiz holda qo'llanib, belgi, dalolat ma'nosini olgan.

Turk tilida:

Bu davranış çok şeyi söylüyor. → s'ylemek fe'li nutqiy harakat emas, balki ramziy ma'no, ishora qilish vazifasini bajarilmoqda.

Sessizliđi her şeyi s'yledi. → metaforik ko'chish orqali s'ylemek fe'li nutqsiz axborot uzatish ma'nosida ishlatilgan.

Qiyosiy xulosa: O'zbek va turk tillarida aytmq / s'ylemek fe'llari ko'chma ma'noda bir-biriga juda yaqin bo'lib, ikkalasida ham nutq → ma'no → ishora kognitiv modeli asosida semantik kengayish yuz bergan.

Baholash va munosabat ifodalovchi nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari: Bu guruhga kiruvchi nutq fe'llari insonning ijtimoiy munosabati, subyektiv bahosini ifodalashda faol ishtirok etadi.

O'zbek tilida:

Ustoz uni qattiq tanqid qildi. → to'g'ridan-to'g'ri ma'no.

Vaqt uning ishlarini o'zi tanqid qildi. → tanqid qilmoq fe'li ko'chma ma'noda baho berish, haqiqatni ochib berish ma'nosini olgan.

Tarix bu xatoni kechirmadi, ochiq gapirdi. → gapirmoq fe'li tarix subyektiga ko'chirilib, antropomorfik metafora hosil qilingan.

Turk tilida:

Zaman onu sertçe eleştirirdi. → eleştirmek fe'li shaxsga emas, abstrakt tushunchaga nisbatan qo'llangan.

Bu sonuqlar her şeyi açıkça konuşuyor. → konuşmak fe'li dalillar ochiq ko'rinish turibdi ma'nosida ishlatilgan.

Qiyosiy xulosa: Ikki tilda ham baholash fe'llarining ko'chma ma'nolari abstrakt subyektlashtirish orqali yuzaga keladi. Turk tilida bu holat publitsistik uslubda faolroq kuzatiladi.

Ta'sir o'tkazishga qaratilgan nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari: Ushbu guruh nutq fe'llari orqali ijtimoiy ta'sir, bosim yoki ishortirish ma'nolari ifodalanadi.

O'zbek tilida:

Uning so'zlari odamlarni harakatga chaqirdi. → chaqirmoq fe'li ko'chma ma'noda ruhlantirish, undash ma'nosini olgan.

Bu voqea hammani jim qo'ydi. → jim qo'yimoq nutqiy emas, psixologik ta'simi ifodalaydi.

Turk tilida:

Sözleri insanları harekete çağırırdı. → to'g'ridan-to'g'ri va ko'chma ma'no uyg'unligi.

Bu olay herkesi susturdu. → susturmak fe'li jismoniy harakatsiz, ruhiy ta'sirni bildiradi.

Qiyosiy xulosa: Ta'sir o'tkazish fe'llari ikki tilda ham nutq → harakat → psixologik holat semantik zanjiri asosida ko'chma ma'no hosil qiladi.

Emotsional holatni ifodalovchi nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari:

O'zbek tilida:

U doimo taqdiridan shikoyat qiladi. → to'g'ridan-to'g'ri.

Bu devorlar ham dardidan shikoyat qilayotgandek. → metafora orqali jonsiz obyektga nutq fe'li nisbat berilgan.

Turk tilida:

Hayat ondan sürekli yakınıyor. → yakınmak fe'li hayot tushunchasiga ko'chirilgan.

Duvarlar bile acılarını anlatıyor. → anlatmak fe'li hissiy holatni ifodalash uchun ko'chma ma'noda ishlatilgan.

Qiyosiy xulosa: Emotsional nutq fe'llarida ikki tilda ham antropomorfik metafora asosiy mexanizm hisoblanadi.

O'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari umumturkiy kognitiv modellar asosida shakllanadi. Biroq turk tilida publitsistik va og'zaki nutqda metaforik qo'llanish ko'proq faol bo'lsa, o'zbek tilida badiiy matnlarda kengroq kuzatiladi.

Mazkur ilmiy maqolada quyidagi ilmiy yangiliklar ilk bor asoslandi:

O'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari tizimli qiyosiy-tahliliy asosda o'rganildi hamda ularning umumturkiy va milliy o'ziga xos jihatlari aniqlandi.

Nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari kognitiv-lingvistik yondashuv asosida talqin qilinib, semantik kengayishning asosiy mexanizmlari sifatida metafora va metonimiya ustuvor ekani ilmiy dalillar bilan ko'rsatildi.

Nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari inson nutqiy faoliyatidan tashqarida, abstrakt tushunchalar, jonsiz obyektlar va ijtimoiy hodisalar bilan bog'lanishi ilk bor qiyosiy aspektida yoritildi.

O'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari semantik-funksional guruhlar asosida qayta klassifikatsiya qilinib, ularning har biri uchun xarakterli kognitiv modellar aniqlandi.

Tadqiqot natijasida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari turkiy tillarda konseptual tafakkurning umumiylikni aks ettirishi, biroq uslubiy qo'llanishda milliy farqlar mavjud ekani ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Xulosa. Maqolada o'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari qiyosiy-tahliliy asosda o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutq fe'llari tilda nafaqat to'g'ridan-to'g'ri nutqiy harakatni, balki inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar va emotsional holatlarni ifodalashda ham faol ishtirok etadi. Aniqlanishicha, o'zbek va turk tillarida nutq fe'llarining ko'chma ma'nolari asosan metaforik va metonimik ko'chishlar orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda nutq fe'llari abstrakt tushunchalar, jonsiz obyektlar hamda ijtimoiy hodisalar bilan semantik bog'lanib, yangi ma'no qatlamlarini hosil qiladi. Qiyosiy tahlil ikki tilda ham umumturkiy kognitiv modellar mavjudligini tasdiqladi. Shu bilan birga, nutq fe'llarining ko'chma ma'nolaridan foydalanishda uslubiy jihatdan farqlar kuzatildi. Xususan, turk tilida publitsistik va og'zaki nutqda metaforik qo'llanish faolroq bo'lsa, o'zbek tilida badiiy matnlarda antropomorfik metaforalar keng tarqalgan. Mazkur tadqiqot natijalari turkiy tillar semantikasi, qiyosiy tilshunoslik, kognitiv lingvistika hamda tarjima nazariyasi uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, kelgusida nutq fe'llarining boshqa turkiy tillar misolida ham qiyosiy o'rganilishiga ilmiy zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 2008. – 312 б.

2. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов. – М.: ИКАР, 2009. – 256 б.
3. Aksan D. Anlambilim. – Ankara: Engin Yayınları, 2006. – 312 s.
4. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 2002. – 280 s.
5. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 2007. – 300 s. Özkan M. Türkçede Anlam Bilgisi. – İstanbul: Akademik Kitaplar, 2015. – 324 s.
6. Boz E. Türkçede Fiillerin Anlamsal Yarıısı. – Ankara: Gazi Kitabevi, 2012. – 290 s.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. – Тошкент: ЎзР ФА, 2006–2008.
8. Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu. – Ankara, 2011.